

OČÁTKEM 15. STOLETÍ VYÚSTILA KRIZE

feudalismu, která se v našich zemích vyhrcovala již od doby Karla IV., v revoluční výbuch. Revoluce nebyla sice dokončena, spojené síly domácí i cizí reakce ji rozbily v bitvě u Lípan, přesto však husitské revoluční hnutí poznamenalo výrazně celý náš další dějinný vývoj. Vzpomínky na husitská vítězství byly oporou našeho lidu v jeho bojích, a tak se husitství stalo živým zdrojem naší revoluční tradice. Vždy bylo cítěno jako živá složka naší kultury, a proto bylo stejně vášnivě milováno jako nenáviděno, a jistě nebylo náhodou, že se ho vždycky dovolávaly a hlásily se k němu právě síly pokrokové. Jako zdroj revolučnosti vrůstá husitství vlastně i do dneška. Husitství má však význam daleko přesahující český rámec, neboť v husitské době se naše země octly ve středu evropského dění, husitské akce zasáhly daleko za hranice a staly se důležitým článkem ve vývoji evropských revolučních hnutí.

Narůstání revolučních sil, revoluci samu i její uhasínání doprovázela významná literární tvorba. Protože tato tvorba přinášela proti starší době kvalitativně nové prvky, tvoří v našem literárním vývoji zvláštní epochu. Její zárodky sahají do šedesátých let 14. století, kdy lidoví kazatelé vytvářeli ideologické předpoklady pro husitství, ale bezprostřední příprava revoluce nastala teprve působením mistra Jana Husa v Betlémské kapli, kde jako kazatel uvědomoval a probouzel pražský lid. Jeho význam pro celé revoluční hnutí byl přímo klíčový: nejen že svou smrtí rozžehl revoluční plameny, ale celé hnutí se ho dovolávalo a Hus se stal jeho symbolem.

Vlastní revoluční hnutí zaujímá léta 1419 až 1436, ale z hlediska literárního vývoje je třeba husitskou dobu vymezit širše. Její začátek je v literárním životě patrný již na samém počátku 15. století, kdy Hus začal vyvíjet kazatelskou činnost mezi lidem; na druhé straně však musíme počítat s tím, že husitský duch po skončení husitských válek nezmizel z literatury naráz. Radikálové byli sice poraženi v lipanské bitvě, ve veřejném životě nabývala po Lipanech vrchu reakce, ale dědictví husitského revolučního hnutí nadále žilo mezi lidem a touha po spravedlivém uspořádání společnosti se ozývala u Chelčického a ve vznikající jednotě bratrské, která se přihlásila k tábořskému dědictví.

Proto klademe začátek husitského období v literatuře do prvních let 15. století a její konec do rozhraní šedesátých a sedmdesátých let, do konce vlády „husitského krále“ Jiřího z Poděbrad († 1471). Osou husitské doby jsou ovšem i z hlediska literárního vývoje léta vlastního revolučního hnutí, a podle toho lze husitskou dobu členit na dvě fáze: první tvoří období přípravy revoluce a revolučních bojů a druhou tvoří období polipanské. Doba Husova se přitom jeví jako bezprostřední ideová příprava revolučního výbuchu a doba od Lipan do konce šedesátých let jako doznívání revolučních ideálů v literatuře.

*

V literárním životě husitské doby nastal ve srovnání s literárním životem 14. století výrazný sociální přesun. Hegemonem literatury přestala být šlechta, na její místo nastoupilo měšťanstvo a v období největšího rozmachu revolučních sil sám lid. Současně se společenskou základnou literatury se měnila i její funkce: octla se v samotném ohnisku společenského zápasu.

Pathos literárního vývoje je tedy v husitství nesen úsilím o lidovost literatury a o její orientování k potřebám života. Úspěchy i neúspěchy tohoto úsilí jsou souběžné s nástupem a odlivem revolučních sil. Největších úspěchů dosáhlo toto úsilí v dvacátých letech, ale ani pozdější zatlačování radikálů a porážka revoluce nemohly odstranit hlavní zisky revolučního hnutí v literárním životě.

Ve srovnání se starší dobou se jeví toto úsilí husitské literatury jako vyvrcholení pokrokových tendencí celého předcházejícího literárního vývoje. Měšťanské a lidové prvky se projevují již v literatuře 14. století, ale v husitské době se octla díla vytvářená pro měšťanstvo a pro lid v samém středu literárního úsilí. Tím se nápadně změnilo začlenění literatury do společnosti a byly položeny základy k nové kultuře, kultuře lidové. Na těchto základech pak budovaly všechny další generace, přes Všehrda, Blahoslava, Veleslavína a Komenského až po obrození a literární dnešek.

Úsilí o zlidovění literatury bylo zároveň bojem o její laicisaci. Na první pohled se zdá proti tomu mluvit převážně náboženská tematika literární tvorby v husitské době, ale to je optický klam; ve skutečnosti uplatňování této tematiky není v nesouhlasu ani s laicisací literatury, ani s jejím zaměřováním k životu. Podstatné je to, že za husitství literatura, i když byla obsahem převážně náboženská, ztratila svou výlučnost; nebyla určena jen duchovenstvu, ale také laikům a hájila vlastně zájmy laiků proti reakčnímu kléru. Tak jak se odstraňoval ve společnosti protiklad laika a kněze a lid se stával hegemonem kulturního života, osvojoval si lid celou oblast soudobé vzdělanosti, tedy v první řadě i literaturu náboženskou. I zde jde vlastně o dovršení staršího vývoje: pokrokové křídlo literatury směřovalo k tomuto cíli již dříve, ale nyní dostou-

pil vývoj rozhodujícího stadia. To, co bylo dříve výjimkou, stávalo se nyní pravidlem.

Ve srovnání se 14. stoletím jde však o kvalitativně jiný typ laicisace kultury. V předhusitské době si laikové vytvářeli svou vlastní literaturu především slovesným ztvárňováním světských látek a uváděním světského hrdiny do literatury. Tak vytvářeli světskou kulturu paralelní s kulturou duchovních, ale pocíťovanou proti kultuře kněžské jako kulturu „nižší“. Nebylo to ani jinak možno, neboť nejvyšší kulturní hodnoty byly úplně v kněžských rukou. Tím, že kulturní sféry duchovních a laiků byly odděleny, laická kulturní tvorba nemohla vážně ohrozit kulturní oblast kněžstva. Proto také duchovní tak žárlivě střežili hranici mezi světskou a duchovní kulturou (srov. boje Štítného). Prolomení hranic mezi oběma oblastmi, k němuž došlo v literatuře husitské, bylo činem revolučním, neboť husitství zrušilo předěl mezi světskou a duchovní vzdělaností a laický živel mohl pronikat do sféry, která byla dříve oblastí vymezenou kněžstvem. Není snad třeba zdůrazňovat, že při dominantním postavení náboženství nebylo tehdy možno jiným způsobem zbavit kněžstvo výsadního postavení v kulturním životě.

Změněná společenská základna literatury a její nová funkce se projevil ve srovnání s předcházejícím stoletím po několika stránkách: v poměru ke skutečnosti, ve volbě hrdiny, ve způsobu zobrazování, v hierarchii literárních druhů i ve stránce výrazové. Všechny tyto aspekty ovšem spolu hluboce souvisí a mají společného jmenovatele, úsilí o lidovost.

V první řadě pozorujeme, že odumřela exklusivní literatura a literatura zábavná a naproti tomu se mohutně rozvíjela literatura směřující k aktuální skutečnosti. Tato tvorba zaměřená k životu navazovala na demokratickou část literatury 14. století, která usilovala o kritiku života a o zobrazení skutečného světa. K ní je třeba připočíst i vzdělávatelnou literaturu náboženskou a modlitební, protože z hlediska středověkého člověka náboženství prostupovalo celý život a zasahovalo do všech jeho oblastí.

Pro veškerou husitskou tvorbu je charakteristický kritický postoj k životu; ten pronikal i do náboženské písně, jež bývá prostoupena sociálními motivy a kriticky zobrazuje vztahy soudobého života. Je to proto, že náboženský život představoval vrchol soudobé kultury a orientace literatury určené lidu na náboženský život znamenala orientaci na nejvyšší oblast kulturního života. Tím se rozvíjelo dědictví Tomáše ze Štítného a ostatních Husových předchůdců.

Typicky středověké umění vyjadřující vztah feudální třídy k světu bylo husitské době cizí. Zápasila s ním, a proto odvrhla i oblíbené středověké hrdiny, stejně světce směřujícího k oblasti transcendentální, jako rytíře vyžívajícího se v dobrodružstvích. V souvislosti s tím vymizela tradiční duchovní i rytířská epika, jejíž fantastická tematika nebyla slučitelná s novým pojetím literatury, snažící se vyrovnávat s naléhavými otázkami dne. Rytířský epos byl revoluční

době cizí už svým hrdinou a mizel stejně jako středověká legenda, která ztrácela své místo v kulturním životě souběžně s tím, jak radikální husité odstraňovali kult svatých. A stejně nebylo místa pro středověké drama a světskou lyriku. Světská lyrika byla době cizí pro náboženskou dominantu kultury a při novém pojetí bohoslužby se nemohlo uplatnit ani tradiční drama.

Přesto však nelze říci, že by husitství naprosto přetrhalo kontinuitu se středověkou literaturou. Husitství si vybíralo a rozvíjelo to, na čem mohlo dále budovat, a nepohrdalo ani oblíbenými středověkými žánry, jako např. alegorickým básnickým sporem. Obecně lze říci, že se ze starší literatury udržovaly ty druhy, které mohly zasahovat do života. Do nebyvalé šíře se proto rozvinulo satirické básnictví a zvláště duchovní píseň. Ta dostávala v očích soudobého člověka velikou hodnotu proto, že byla zároveň modlitbou.

Nová funkce literatury si vyžádala ovšem také nový způsob zobrazování. Husitství se snažilo vyjadřovat problémy přímo, bez prostřednictví uměleckého obrazu. V tom byl další důvod ústupu tradiční epiky duchovní i světské a na druhé straně rozkvětu druhů, které byly těsně spjaty s otázkami dne: do popředí literární tvorby se dostal vedle duchovní písně traktát a kronika. Kronika byla přitom prostoupena silným osobním vztahem k látce a bojovností a měnila se tak vlastně v dílo agitační. Agitační funkce pronikla i do typicky středověkého básnického sporu. Nové literární situaci se přizpůsobovala i literatura protihusitská, jež užívala týchž forem jako literatura strany husitské.

S novým začleněním literatury do života souviselo i zjednodušení literárních forem a výrazových prostředků. Proto vymizely rozličné stylistické zjemnělosti, známé z exklusivní tvorby 14. století, a také užívání metafor bylo omezeno na nejmenší míru. Větší hodnota než metafoře byla přisouzena přirovnání, které mělo svou názorností přispívat k lepšímu pochopení problému nebo pojmu.

Se snahou o co největší srozumitelnost souviselo i odstraňování latiny z literárního života. Čeština získávala nad latinou naprostou převahu, stávala se postupně i jazykem diplomatickým a pronikala u radikální části husitů do bohoslužby. V souvislosti s tím ztratila latina své někdejší výsadní postavení v kulturním životě a ustupovala do pozadí. Tak se latina stala daleko méně důležitou pro kulturní život, než tomu bylo dříve. Počet publika znalého latiny se zmenšoval, to však nelze vykládat jako úpadek vzdělanosti v Čechách, spíše je v tom třeba vidět skutečnost, že český člověk měl možnost osvojit si potřebné vzdělání v mateřském jazyce. Stejně je třeba dívat se i na úbytek latinských škol, neboť na druhé straně existovaly a byly podporovány školy české.

Husitská kultura byla kvalitativně odlišná od kultury doby předhusitské. Z toho se vyvozoval často závěr, že radikální husité byli odpůrci umění a obrazoborci. Tento názor, vyplývající z mechanického srovnávání husitské kultury s kulturou 14. století, je však nesprávný. Pro hodnocení vzdělanosti husitské

je třeba vzít v úvahu to, že husitům šlo o vzdělanost vycházející z jiných předpokladů, než z jakých vycházela kultura 14. století, plnící jiné funkce a opírající se také o jinou společenskou základnu. Právě proto husitská literatura ve svých nejpokrokovějších projevech plodně využívala prvků lidových a odpoutávala se od cizích literárních vzorů; nechtěla již s nimi soutěžit jako šlechtická literatura 14. století, ale otvírala pramen lidové tvořivosti. A podobně tomu bylo i se vztahem husitů k umění výtvarnému. Ve válečné době zajisté nebyla příhodná půda pro vznik velikých stavitelských památek a válečné události leccos zničily, to však nelze pokládat za východisko pro hodnocení vztahu husitů k výtvarnému umění. Tento vztah jistě nebyl u všech husitských stran stejný, je však charakteristické to, že ani radikální křídlo nebylo zásadně protiumělecké. Dokazuje to například skvostná bible táborského hejtmana selského původu Filipa z Padeřova z let 1432 až 1435, tak řečená Padeřovská bible. O kulturní výši husitství podává ostatně nejlepší svědectví to, že husitství naučilo nejširší vrstvy zajímat se o kulturu, stejně muže jako ženy, jak ukazuje zmínka protihusitsky zaujatého Eneáše Silvia¹, podle něhož prý táborské ženy znaly bibli lépe než leckterý italský kněz.

Protože byl literární projev husitské doby zaměřen především k životní praxi, změnil se ve srovnání se starší dobou výrazně poměr tvorby české a latinské. Jak již bylo řečeno, v husitství se vlastně dovršil proces počestování literatury. Jestliže v předhusitské době byla česká literatura vlastně dvojjazyčná a čeština i latina se obracely zčásti k témuž publiku, přičemž v některých druzích latina dominovala, nyní je patrné úsilí dvojjazyčnost české literatury odstranit. Latina je zatlačována a v očích lidového publika se mění i hodnocení latinsky psané literatury; nové publikum v ní nevidělo už něco vyššího a výsadního, ale pro nesrozumitelnost ji hodnotilo záporně.

Tím, že byla latina zatlačována, nebylo však dokončeno jen počestění literatury, ale vzniklo i nové vymezení pojmu česká literatura. Českou literaturou se začala rozumět literatura psaná česky a sloužící výlučně Čechům. Toto pojetí v dalších staletích sílilo a napomáhalo vzniku kulturní pospolitosti, která je jedním ze základních znaků novodobého národa.

I když se pole latiny zužovalo, latina nebyla zcela vypuzena z kulturní tvorby. Užívali jí i husité, avšak především tam, kde se obraceli k mezinárodnímu fóru nebo někdy i k domácí reakci. Pro další vývoj bylo však rozhodující to, že se změnila hierarchie češtiny a latiny v literárním životě. Souběžně s tím se změnila i hierarchie literárních druhů, jež byly spjaty na jedné straně s češtinou a na druhé straně s latinou, a tato změna v hierarchii literárních

¹ ENEA SILVIO (1405—1464) pocházel ze starého šlechtického rodu Piccolomini, v letech 1458—1464 byl papežem (Pius II.). Od roku 1443 byl písařem v kanceláři císaře německého Fridricha. Vylíčil husitství v tendenčním díle *Historia Bohemica* (Česká historie), které bylo značně rozšířeno.

druhů a jejich nové sepětí s jazykem měla svůj protějšek ve změně literárních forem.

Nejnápadněji se to projevilo v lyrice. Zde se výrazně rozšířily funkce českého zpěvu, který přejal funkce vyhrazené dříve latině, a to se odrazilo i v literárních formách. Duchovní píseň se stala jedním z nejméně pěstovaných literárních druhů a v souvislosti s tím se vystupňoval protiklad poesie mluvní a zpěvní. Proto se nápadněji než dříve pocítovala potřeba oddělit formu písně od formy skladeb mluvních. Do skladeb mluvních pronikal stále více bezrozměrný verš a stával se pro ně typickým. Tak se začínal rýsovat protiklad verše rozměrného jako typického pro píseň a verše bezrozměrného jako typického pro skladbu mluvní. Tento protiklad se ovšem nevyvinul naráz (na prahu dvacátých let ještě vznikají básně Budyšínského rukopisu psané veršem přísně osmislabičným), ale během vývoje nabýval bezrozměrný verš v mluvní poezii stále více půdy. Nové rozložení veršových forem bylo podmíněno tím, že se mluvní skladba snažila co nejméně přiblížit prosté řeči, kdežto píseň vyžadovala přesný rozměrný verš diktovaný už nápěvem. Těmito přesuny se také ztrácelo výsadní postavení osmislabičného verše, které bylo charakteristické pro mluvní poezii 14. století, a tak se trhala i po stránce veršové kontinuita s literaturou předhusitské doby.

Snaha mluvní poezie přiblížit se tvarem verše co nejméně prosté mluvené řeči se shodovala s obecnou tendencí husitské poezie o zjednodušení forem, kterou vyvolal zřetel k novému, převážně lidovému publiku. Široké uplatnění bezrozměrného verše spolu s vyostřováním protikladu verše mluvního a zpěvního podává též zajímavý doklad na to, jak se změna v pojetí literatury projevila ve všech složkách literárního díla, od tematiky až po verš. Přitom je však charakteristické, že se využívalo vesměs prvků známých ze starší doby. Poměr k tradici nebyl a priori záporný, husitští spisovatelé využívali znalosti starší literatury i znalosti středověké poetiky, avšak staré prvky nabývaly v jejich díle nové funkce, měnily se jejich vzájemné vztahy.

S celou kulturní situací se výrazně změnilo i postavení spisovatele ve společnosti. Tak jak se ztrácela zábavná literatura, spisovatel z povolání neměl uplatnění v literárním životě. Výjimkou, která jen potvrzuje pravidlo, je žebravá žakovská koleda; v tehdejší společnosti bylo místo pro žebravého žáka, který si přivydělával o vánocích tradiční koledou, ale nebylo místa pro skladatele rozsáhlých epických děl. Nemáme po nich alespoň stopy. Literární projev se ostatně pro svoje sepětí s náboženstvím stával důležitějším, než tomu bylo ve 14. století. V hierarchii hodnot literatura vlastně stoupala.

Slovesná tvořivost se přitom soustředila na útvary určené k hlasitému přednesu a ke zpěvu. V důsledku toho pozorujeme zjev, který vypadá na první pohled paradoxně: zatím co charakteristickým znakem literárního života ve 14. století byla neznalost písma u většiny publika, ke kterému se literatura

obracela, v husitské době se znalost písma nepochybně zvětšovala, ale z rázu literární produkce to není zvláště patrné, spíše naopak. To vyplývalo právě z toho, že většina tvorby byla zaměřena na hlasitý přednes, jak to vyžadovala její převážně agitační funkce. Hlasitý přednes si pochopitelně vyžadoval jiných výrazových prostředků, než jaké byly obvyklé v literárních projevech určených ke čtení, a tak se v slovesných projevech zvláště nápadně využívalo řečnických prostředků. Zde jistě působila tradice a vzor lidových kazatelů a pod jejich vlivem pronikaly řečnické prvky i do písemných projevů, jak je vidět např. u Husa a Chelčického. Normou literárního projevu se stávala mluvená řeč.

Ze snahy odstranit exklusivitu vyplývalo i vymycování archaismů ze spisovného jazyka. Již pro Husův jazyk je příznačné omezenější užívání jednoduchých minulých časů, dvojnásobného čísla a jmenných tvarů přídavných jmen. Také po stránce syntaktické pozorujeme snahu přiblížit literární projev mluvenému slovu, jak je vidět ze srovnání syntaxe Štítného a Husovy. Výmluvné je i úsilí počestit terminologii. Tím vším se ovšem literatura demokratisovala.

Husitské revoluční hnutí nebylo jednodušší, proto ani „husitská literatura“ netvoří jednodušší celek, ale odrážejí se v ní různé zájmy, které se namnoze kříží. Mluvíme-li přesto o husitské literatuře jako o celku, míníme tím celou protikatolickou frontu a vyhledáváme ony prvky, které sblížují a stmelují její jednotlivá díla.

Také v časovém průběhu se měnily podmínky literárního života i funkce literatury, a to daleko rychleji než ve 14. století. To je ovšem při prudkém vývoji sociálním a politickém, jehož je literatura odrazem, pochopitelné.

V nejhrubších rysech probíhal tento proces takto: V době přípravy revolučního hnutí stála v popředí agitační funkce literatury; v době bojů toto zaměření dosáhlo vrcholu, přičemž se stále výrazněji uplatňoval lidový husitský zpěv, objímající vlastně všechny důležité životní situace soudobého člověka. V době polipanské nastoupila do popředí literatura polemická a objevila se literatura zábavná; přitom od šedesátých let vystupovaly stále výrazněji nové prvky, v nichž se odrážely změněné sociální podmínky.

O poměru husitů k umění viz Zdeněk Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu IV—VI*, 1955—1956. — O malířství této doby viz Pavel Kropáček, *Malířství doby husitské*, 1946; Jaroslav Pešina, *Česká malba pozdní gotiky a renesance. Deskové malířství 1450—1550*, 1950.

O významu husitství pro vytváření kulturní pospolitosti pojednává Josef Macek ve studii *Národnostní otázka v husitském revolučním hnutí*, *ČsČH* 3, 1955; Josef Hrabák, *Úvahy o úloze starší literatury při vytváření kulturní pospolitosti národa* (Studie ze starší české literatury, 1956).

O rozšíření češtiny za husitství psal Josef Macůrek v článku Po stopách spisovné češtiny v jihozápadní Ukrajině koncem 14. a v 1. polovině 15. století (sborník F. Wollmanovi k sedmdesátinám, Brno 1958).

Mnoho materiálu o kulturních poměrech husitské doby snesl Karel Chytil ve spise Antikrist v naukách a umění středověku a husitské obrazné antithese, 1918 (vedle výtvarnictví si všímá i literatury). — Důležité jsou svým materiálem též práce Rudolfa Urbánka, zvláště Věk poděbradský, sv. 1—3, 1915—1930 (vyšlo jako III. díl Českých dějin, redigovaných Václavem Novotným), a F. M. Bartoše, zejména Čechy v době Husově, 1947 (vyšlo jako 6. část II. dílu Českých dějin, redigovaných Václavem Novotným).

Ohlas husitství v literatuře od počátků až do osvícenství zpracoval Arnošt Kraus ve spise Husitství v literatuře, 1917 a 1918 (2 svazky); práce má význam hlavně materiálový.

Z hlediska lidové tradice se husitstvím zabýval Rudolf Urbánek, Žižka v památkách a úctě lidu českého, Brno 1924. — Pozdějšímu ohlasu Husovy osobnosti je věnován sborník Mistr Jan Hus v životě a památkách českého lidu (napsali Kamil Krofta, Josef Hanuš, F. X. Šalda, M. Hýsek, V. V. Štech, Josef Holeček), 1915.

Z marxistického hlediska se obírá husitskou tradicí Milan Machovec, Husovo učení a význam v tradici českého národa, 1953; František Kavka, Husitská revoluční tradice, 1953.

Husitskou dobou a pronikáním husitství do Uher se zabýval Tibor Kardos v široce koncipované práci A magyarországi humanizmus kora, Budapest 1955. — Působení husitství na cizinu je tématem sborníku Mezinárodní ohlas husitství, 1958. Viz též Bohumír Štědroň, Husitské náměty v české a světové hudbě, ČNM 122, 1953.

Základní prameny pro husitskou dobu vydal Konstantin Höfler, Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen, Wien 1856, 1865 a 1866 (3 svazky). Proti jeho nekritickému zaujetí se postavil František Palacký, který vydal kriticky prameny o Husovi ve spise Documenta Mag. Joannis Hus vitam, doctrinam, causam in Constantiensi concilio actam et controversias de religione in Bohemia annis 1403 — 1418 motas illustrantia, 1869. Poslední souborné vydání pramenů pořídil Václav Novotný, Historické spisy Petra z Mladeňovic a jiné zprávy a paměti o M. Janu Husovi a M. Jeronymovi z Prahy, FRB VIII, 1932. Vydáváním základních náboženských textů, hlavně drobných latinských i českých traktátů a polemik Husových, jeho protivníků, stoupců i následovníků se zabýval Jan Sedlák, především ve svých Studiích a textech k náboženským dějinám českým, I 1914, II 1915, III 1919. Další texty vydal při svém díle Mistr Jan Hus, 1915.